

Ольга Деревінська

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ РЕСУРСИ КРЕМЕНЕЦЬКО-ПОЧАЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО- АРХІТЕКТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА ТА РЕГІОНУ

В умовах сьогодення актуальним залишається інтерес до самобутньої історії українського народу, до звичаїв, до етнічної диференціації регіонів, що часто відображається на туристичних маршрутах організованих у межах одного міста, регіону, оскільки в переважній своїй більшості це пов'язано зі специфічною локальною історією, місцевими постатями, нетиповими легендами, які в сукупності становлять унікальне тло і формують туристичну привабливість.

Культурне нашарування та туристична діяльність надзвичайно міцно пов'язані між собою. Присутність об'єктів історії, архітектури, мистецтва, відомих постатей у цьому регіоні є своєрідним магнітом для туристів. У переважній більшості історичні місця та пам'ятки архітектури лягають в основу туристичних маршрутів, є основою екскурсійних програм.

Наявність об'єктів історико-культурної спадщини має значний вплив на туристичну привабливість нашого регіону. Кременеччина відома своєю багатою історією, архітектурою та культурою, унікальною природою та цікавим ландшафтом, що привертає велику кількість туристів з України та з-за кордону. Хоча літописне місто не входить до списку світової спадщини ЮНЕСКО, проте воно віднесене до історичних міст України, володіє низкою історичних пам'яток, таких як давній Єзуїтський колегіум, будинки-близнюки, колишні Францисканський, Богоявленський та Василіанський монастирі, древні цвинтарі, які викликають великий інтерес серед відвідувачів. Крім того, до об'єктів, які входять до сфери впливу заповідника, є Свято-Успенська Почаївська лавра, яка розташована поряд у сусідньому містечку Почаїв.

Багата духовна та історична спадщина, освітні традиції, культурне надбання та туристичний потенціал дають Кременеччині право претендувати на окреме місце в розподілі туристичних пріоритетів держави. Для вирішення цього питання в місті було створено Кременецько-Почаївський

державний історико-архітектурний заповідник (постанова Кабінету Міністрів України від 29.05.2001 р. № 583) [11].

На балансі історико-архітектурного заповідника сьогодні перебуває 19 пам'яток архітектури національного та місцевого значення (враховуючи комплекси, до складу яких входить кілька пам'яток).

Пам'ятки національного значення в місті Кременці, що знаходяться на балансі заповідника:

1. Замок, руїни, IX–XVI ст., вул. Замкова, 59 666-Н
2. Комплекс ліцею (давній Єзуїтський колегіум), до складу якого входить Костел св. Ігнатія Лойоли, 1731–1743 роки, Південний навчальний корпус, 1743 рік, Північний навчальний корпус, 1743 рік, вул. Ліцейна, 1 667-Н
3. Миколаївський собор з келіями (давній Францисканський монастир), XVI–XVII ст., вул. Шевченка, 53, 55, 57, 668-Н
4. Житловий дім, XVIII ст., вул. Базарна, 7 670-Н
5. Житловий будинок «Близнята» (будинки-близнюки), XVIII ст., вул. Медова, 3 671-Н
6. Комплекс споруд Богоявленського монастиря (давній монастир отців-реформатів), що складається з Богоявленського костелу, 1760 рік, Корпусу келій, 1760 рік, Дзвіниці, XX століття, вул. Дубенська, 2 1591-Н

Пам'ятки місцевого значення в місті Кременець, що знаходяться на балансі заповідника:

1. Палац Кароліни Дзембовської, XVIII ст., пров. Драгоманова, 8, 56-М
2. Музична школа, XIX ст., вул. Шевченка, 16, 172-М
3. Міський магістрат, XIX ст., вул. Козубського, 6, 48-М
4. Адміністративний будинок, XIX ст., вул. Шевченка, 32, 2134-М
5. Василіанський монастир, XVIII ст., вул.

Лицейна, 2, 163-М

6. Нежитловий будинок вул. Чорновола, 1

Пам'ятки національного значення в місті Почаїв, що знаходяться на балансі заповідника:

Комплекс споруд Почаївської Свято-Успенської Почаївської лаври (Успенський собор, 1783 рік, Троїцький собор, 1912 рік, Монастирські келії, 1771–1780 роки, Архієрейський будинок, 1825 рік, Дзвіниця, 1861 рік, Надбрамний корпус, 1835 рік) вул. Возз'єднання, 8 672-Н [1].

Враховуючи всі вищеперераховані чинники, Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник одним із головних завдань має збереження об'єктів культурної спадщини та займається популяризацією історико-культурної сфери шляхом розробки туристичних маршрутів і проведенням екскурсій. За час своєї діяльності виробив власний досвід у галузі використання пам'яток архітектури, що перебувають на балансі заповідника та інших міських об'єктів, у розвитку та промоції туристичної галузі, в акцентуванні на значущості кожної з пам'яток та унікальності містобудівних традицій нашого міста. Проте, не усі пам'ятки, що становлять інтерес для туриста, належать до балансу заповідника.

Територія Кременця була заселена людьми вже з епохи палеоліту. Перша історична згадка про місто Кременець, що розкинулось у мальовничій долині біля Замкової гори, датована 1227 р. Саме тоді, як зазначено в Галицько-Волинському літописі, під стінами Кременецької фортеці відбулася битва між угорським військом короля Андрія II та галицько-волинським воїнством князя Мстислава Удалого. 1240 р. приніс Кременцю європейську славу, коли витримав штурм і облогу ординців хана Батия.

З XIV ст. Кременець перебував у складі Великого князівства Литовського. У 1438 р. поселення першим на Волині отримало Магдебурзьке право, що було одним із важливих чинників культурного й правового зближення України зі Західною Європою. У першій половині XVII ст. Кременець став важливим осередком культурного й релігійного життя [6].

У 1805 р. стараннями польських діячів Тадеуша Чацького та Гуго Коллонтая в приміщеннях колишнього Єзуїтського колегіуму почала функціонувати Волинська гімназія, у 1819 р. її реорганізовано в лицей. Навчально-матеріальна база цього закладу була досить потужною: бібліотека з 50 тис. томів, фізичний, мінералогічний, зоологічний, нумізматичний кабінети, хімічна лабораторія, майстерня з моделями машин і землеробського знаряддя, а також ботанічний сад, яким опікувався відомий ботанік В. Бессер. Волинський

лицей проіснував до 1832 р., залишивши по собі гучну славу «Волинських Афінів» [2].

З Кременцем пов'язані життя й діяльність багатьох видатних людей. Серед уродженців міста – відомий український композитор Михайло Вериківський, геніальний польський поет Юліуш Словацький, видатний єврейський просвітник і письменник Ісак Бер-Левінзон; у першій третині XIX ст. у лицей працював знаменитий ботанік Віллібальд Бессер, у духовній семінарії пізніше починав свою блискучу наукову кар'єру український літературознавець академік Микола Петров; у гарнізоні служили славетний російський мандрівник Микола Пржевальський та видатний український історик і мислитель В'ячеслав Липинський. У різні роки місто відвідали Тарас Шевченко, Леся Українка, Микола Костомаров, Оноре де Бальзак, Ференц Ліст. Тут народжувався талант Уласа Самчука та Галини Гордасевич [7].

Зважаючи на важливу роль Кременця в загальноукраїнській історії, уряд України включив поселення в перелік історичних міст нашої країни. У Кременці збереглося багато старовинних споруд. Найвидатнішими серед них є замок, храми (давні костели, церкви та монастирі), колишній Єзуїтський колегіум, садиба родини Словацьких, міський магістрат, будинки-близнюки, вілла пані Дзембовської, давні шляхетські садиби. Серед найдавніших і цінних споруд давнього Кременця – колишній братський Богоявленський монастир, де нині розташована середня школа № 1. Серед пам'яток архітектури відокремлюються споруди францисканського монастиря XVI століття та костюлу (1636 р.). У 1832 р. костюл був переосвячений на православний Миколаївський собор. Унікальна споруда XVII–XVIII ст. знаходиться на вулиці Медовій – одній із найдавніших вулиць міста. Це Кременецькі будинки-близнюки, зведені в стилі бароко. Прикрасою міста є Полкова церква. У 60-х роках XIX ст. поблизу міста зупинився 42-й піхотний Якутський полк російської армії. У 1902–1905 рр. на краю військового містечка збудували церкву св. Інокентія Іркутського, якого вважали небесним покровителем полку. Військове містечко за роки війни й революції було зруйноване, а храм, що якимось уцілів, переосвятили в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці. У Кременці в 1854–1857 рр. було побудовано костел св. Станіслава, що сьогодні відомий цікавим пам'ятником Юліушу Словацькому – роботи знаменитого скульптора Вацлава Шимановського, який прикрашає бічну наву святині [4].

Неподалік від Кременця розташоване невеличке містечко Почаїв, яке славиться Почаївською Свято-Успенською лаврою. Перша згадка про

Почаїв датується 1450 роком, однак люди селилися тут значно раніше. Містечко здавна було невеличким і уся його історія нерозривно пов'язана з історією Успенської лаври.

У 1597 українська шляхтянка Ганна Гостська надала кошти на розбудову в Почаєві православного монастиря. У 1649 р. на кошти подружжя Федора та Єви Домашевських збудовано Свято-Троїцьку церкву.

Величний архітектурний ансамбль становлять храми, побудовані в різних архітектурних стилях в різні часи. До комплексу входять Успенський і Троїцький собори, так званий Літній храм, каплиця на честь 2000-ліття Різдва Христового, архієрейський палац, дзвіниця, чернечий корпус, Святі ворота. Головними святинями лаври є стопа Божої Матері з цілющим джерелом, Почаївська ікона Божої Матері, мощі святих Іова та Амфілохія.

Найвеличнішим храмом є Успенський собор, споруджений у 1771–1791 рр. на кошти відомого мецената графа Миколи Потоцького. Це найбільша споруда на території лаври. Вражає внутрішній розпис храму, виконаний академіком Васильєвим. На одному з ярусів іконостаса прямо над царськими вратами розміщена знаменита Почаївська ікона Божої Матері – старовинний образ у позолоченому променистому обрамленні. У середині собору знаходиться також стопа Божої Матері – слід від ноги Діви Марії, що з'явилася тут, за монастирським переказом, одного разу у вогняному стовпі. Над стопою – позолочений срібний кіот із різьбленим бронзовим зображенням цієї події.

У храмі преподобного Іова Почаївського, розташованому в підземеллі собору, знаходиться печера, де, за переказом, святий усамітнювався для молитви. Під розкішним балдахіном із каррарського мармуру, виготовленим 1889 р. в Італії в майстерні Леопольда Менціоне, стоїть високохудожня срібна рака 1842 р. роботи Федора Верховцева з мощами святого, а поряд із нею мощі преподобного Амфілохія Почаївського, канонізованого 2002 р. [2].

Вдало доповнює монастирський комплекс чотириярусна дзвіниця, побудована в 1861–1871 рр. за проектом єпархіального архітектора К. Раструханова. На третьому ярусі – дзвони, серед них дзвін-гігант, що важить понад одинадцять тонн.

Поруч із дзвіницею Троїцький собор, збудований у стилі російського модерну в 1906–1912 рр. за проектом відомого архітектора О. Щусєва. Вражає внутрішнє оздоблення храму, маленькі вікна-білиниці, величезні двері-брама та іконостас, що складається з 33 ікон. Зовні собор

прикрашений мозаїками за ескізами відомого художника М. Періах [8].

Історико-культурна спадщина міста пов'язана також із давніми кладовищами, що знаходяться на його території, яких збереглося кілька. Під горою Черчею (де колись стояла церква великомучениці Параскеви П'ятниці) знаходиться П'ятницький цвинтар, який у народі ще називають Козацьким, приписуючи його появу подіям Національної війни 1648–1657 рр. [9].

По сусідству з Богоявленським монастирем міститься старовинний Монастирський цвинтар. Тут поховані деякі викладачі Волинського ліцею, в тому числі засновник кременецького ботанічного саду Віллібальд Бессер, воїни УНР.

Ще одним давнім кладовищем є Туницьке. Цвинтар закладений 1791 р. На кладовищі в склепі родини Янушевських спочиває Соломея з Янушевських Бекю – мати Юліуша Словацького.

На північному схилі гори Воловиці розквітнувся Польський цвинтар – кладовище католицької громади Кременця, започатковане 1890 р.

Під Дівочими скелями розташований військовий цвинтар, закладений у 1891 р.; у народі він називається Калантир.

У Почаєві цікавим та унікальним є монаше кладовище, що розташоване неподалік від лаври. Саме місце спочинку монахів розташоване на місці, де ще у XVIII ст. відбулася урочиста коронація Почаївської ікони Божої Матері. Сьогодні тут височіє церква Різдва Пресвятої Богородиці, навколо якої рівними рядами розташовані поховання монахів різних періодів. Така велика концентрація об'єктів історико-архітектурної та культурної спадщини надзвичайно збагачує культурний ландшафт міста та регіону, створює площину для вивчення минулого та збереження культурної спадщини для майбутніх поколінь. Додатково така кількість об'єктів стимулює розвиток туристичної інфраструктури. На сьогодні в місті діє Кременецький краєзнавчий музей, Обласний літературно-меморіальний музей Юліуша Словацького, а в Почаєві діє Почаївський історико-художній музей, у селі Великі Бережці, що поряд із містом, діє Великобережецький музей Олександра Неприцького-Грановського, що виконують функцію зібрання та популяризації локальної історії, і є місцями, що потенційно можуть зацікавити туристів.

Важливою установою, що зберігає і примножує історико-культурну спадщину Кременця є краєзнавчий музей. Перший музей у Кременці було засновано в 1937 р. при Кременецькому ліцеї. Активну діяльність музею перервав початок Другої світової війни. Тоді Кременецький ліцей

припинив свою роботу, а музей було реорганізовано в Кременецький міський музей, після війни відбулося друге відкриття музейної експозиції. У 70-х рр. ХХ ст. відбулося чергове відкриття нової музейної експозиції.

Нині Кременецький краєзнавчий музей знаходиться по вул. Шевченка, 90. На сьогодні у фондах та експозиції науково-дослідної установи зберігається 62 тис. експонатів [3].

Цікавим у Кременці для туристів є Обласний літературно-меморіальний музей Юліуша Словацького, який розпочав свою роботу у 2002 р., коли рішенням сесії Тернопільської обласної ради він був офіційно створеним, а у 2004 р. на міжнародному рівні розпочав діяльність із чинною експозицією. Приміщення музею презентоване 8 залами, що становлять собою сентиментальну мандрівку в епоху романтизму крізь призму життя видатного кременчанина. Музей наповнений автентичними предметами та речами, які виконані відповідно до епохи. Сьогодні музей є науково-дослідною установою, яка, окрім наукової роботи, займається експозиційною, культурно-освітньою діяльністю. Інституція відома тим, що щороку організовує та проводить «діалог двох культур» – науково-мистецький форум, що єднає представників українського та польського народів. Музей розташований по вулиці Словацького, 16 [13; 14].

Почаївський історико-художній музей засновано в 1959 р. як музей атеїзму. У початковому етапі свого існування він висвітлював активну атеїстичну пропаганду того часу. Експозиція музею хронологічно відтворювала історію релігії та атеїзму, а також включала зал космонавтики та зал «Контрпропаганди», що прослідковував діяльність протестантських церков і закордонних релігійних організацій.

Після проголошення Незалежності України в 1991 р. змінилася назва музею, який тепер називався Почаївським історико-художнім музеєм духовної культури. У 2002 р. музей знову став самостійним і отримав назву Почаївський історико-художній музей. Експозиція музею була організована як комплекс окремих виставок, присвячених переважно історії Почаївської лаври. Окрему увагу приділено експозиції «Сакральне мистецтво Волині» та розділу, що розповідає про перебування Т. Г. Шевченка в Почаєві. Також музей зберіг розділ «Людина і космос», який викликав значний інтерес серед молоді. Основний фонд музею налічує близько 40 тисяч експонатів, а його колекцію передано до історико-художнього музею [12].

Кременецькі та почаївські пам'ятки є

об'єктами, що розташовані на перехресті багатьох культур, тому привертають увагу міжнародних туристів, що додатково сприяє культурному обміну, міжнаціональним діалогам. Все це сприяє розвитку місцевої ідентичності за своє культурне надбання, що формує місцеву спільноту, гуртує її.

Наявність пам'яток архітектури та історії створює унікальне туристичне просторове середовище, яке є полем для створення цікавих маршрутів для відвідувачів.

Однією з ланок робіт, що здійснюються науковцями заповідника, є створення туристичних маршрутів та екскурсійних стежок на базі історико-культурних об'єктів, які є на балансі заповідника, так і на тих, що не включені до сфери нашого впливу. Така робота дозволяє відкривати культурну спадщину та історичний ареал широким колам відвідувачів, привертає увагу до значущості міста та регіону, акцентує на унікальності місцевості. Кременеччина розташована на півночі Тернопільської області та історично належить до території Волині. Відповідно, плануючи туристичні траєкторії, акцентується увага на такій специфіці, адже місто переживало особливі часові трансформації характерні для даного історичного ареалу. Особливе оборонне будівництво, сакральна архітектура, планування ринкової площі, вулиць становлять унікальний характер міста, що додатково підсилюється особливим розташуванням Кременця в глибокій ерозійній долині оточеній горами, що акцентує туристичну принаду міста та регіону як такого.

З метою удосконалення туристичного потенціалу міста Кременецько-Почаївським ДІАЗом розроблено екскурсійні маршрути, які популяризують Кременеччину і залучають відвідувачів. До цих маршрутів слід віднести «Стежками древнього Кременця», «Місто легенд», «Духовні святині Кременеччини» [10].

Екскурсійний маршрут «Стежками древнього міста», що містить низку об'єктів, які відображають історію міста. Екскурсанти розпочинають своє знайомство з містом на давній ринковій площі (сьогодні колишній Меморіал слави), де поряд знаходяться давні кам'яниці – будинки-близнюки, сиві свідки давніх міських традицій. Ринкова площа не зберегла свого первісного вигляду, проте численні фото, що використовуються в ході екскурсії, ілюструють важливість міста як ремісничого та торговельного центру Волині, що керувався Магдебурзьким правом. Над давньою ринковою площею традиційно розміщувалися репрезентаційні об'єкти Кременця, до яких відносяться Єзуїтський колегіум, Василянський монастир та Францисканський монастир, що

розташований внизу площі з її східної сторони.

Комплекс Єзуїтського колегіуму, датування якого сягає XVIII ст., що включає давній костел, у якому з давніх розписів збереглися герби фундаторів, північний та південний корпуси, внутрішній двір, унікальну барокову балюстраду. Загалом у пам'ятці простежується первісне просторове планування. Туристи можуть оглянути прекрасну барокову архітектуру, яка є чи не найвищою будівлею міста, а також почують розповідь про шкільництво на Кременеччині, про видатних освітніх діячів XIX ст., що працювали в мурах давнього колегіуму, коли там діяв Кременецький ліцей, завдяки якому місто називали Волинськими Афінами. Також гордістю Кременецького ліцею є його випускники.

Поряд з Єзуїтським колегіумом, ліворуч розташований давній Василіанський монастир, первісно Богоявленський, пам'ятка архітектури та культури XVIII ст., своєю історією сягає ще XVII ст., коли на місці кам'яної споруди стояла давня дерев'яна. Заснований монастир із благословення Петра Могили як чоловічий. Згодом у XVII ст. тут було видрукувано «Граматіку Кременецьку», цікавий підручник церковнослов'янської мови, що вийшов у світ у друкарні при монастирі.

За давнім Єзуїтським колегіумом розташований Кременецький ботанічний сад, історія якого нерозривно пов'язана з Кременецьким ліцеєм, і який прославив у XIX ст. Кременець, оскільки став першим ботанічним садом сучасної України, в якому займалися не просто колекціонуванням рослин, а також науковими дослідженнями. Велика частина рослин збереглася і туристи матимуть змогу побачити реліктові рослини, дерева-старожили, почути захоплюючу історію про науковців-засновників цієї інституції, проникнути духом ботанічної науки XIX ст.

За давньою огорожею, що оточує територію пам'яток Єзуїтського та Василіанського монастирів тягнеться вздовж огорожі вулиця Словацького, на якій знаходиться садиба – Обласний літературно-меморіальний музей Юліуша Словацького, в приміщеннях якої шанувальники поетичного слова переймуться духом XIX століття, побувають у тогочасному типовому європейському салоні, де збиралася тогочасна еліта. У кожному зі залів відвідувачі почують цікаві сторінки біографії видатного поета-романтика.

Далі туристи слідує до Богоявленського монастиря, давнього монастиря отців-реформатів та прямують на Замкову гору, з якої відкривається неповторна панорама міста та навколишніх гір. Нескорена кременецька фортеця

здагується в літописах ще у XIII ст., була свідком протистоянь волинян із військами хана Батия, зазнавала численних трансформацій і перебудов, стала власністю італійки Бони Сфорца, яка розбудувала мури та вежі, забезпечивши оборонність замку як такого. Туристи почують історію про взяття фортеці військами козаків. З вершини гори відкривається захоплива панорама на околиці, можна побачити сусіднє пасмо гір Вороняків, рівнину Малого Полісся, місто внизу. Якщо є охота в туристів, можна відвідати давній П'ятницький цвинтар, на якому збереглися козацькі поховання, почути легенду, яку захопить, про мужність наших захисників. Поряд розташоване не менш цікаве та містичне єврейське кладовище, на якому можна доторкнутися до багатоетнічної історії міста, почути по видатних єврейських діячів, почути про місцеві звичаї, що панували серед єврейського кагалу.

Експерсія «Місто легенд» проводиться на легендарній Замковій горі, яку вперше на своєму завойовницькому шляху не змогли здобути ординці хана Батия, це розповідь про перекази та легенди нашого міста, свідчення про його історичну минувшину, огляд панорами міста з висоти пташиного польоту.

Експерсія «Духовні святині Кременеччини» – це насичена об'єктами та оповідями подорож у духовний світ Кременеччини, зокрема паломництво до всесвітньо відомого центру поклоніння Пресвятій Богородиці – Почаївській Свято-Успенській лаврі. Всі храми лаври є об'єктом інтересу туристів, оскільки кожен із них представляє ту чи іншу стильову епоху, відображає фантазію фундаторів та історичні реалії. Цікаве храмове оздоблення та згуртованість самого комплексу робить пам'ятку зручною для відвідування. Експерсія також включає відвідини Свято-Духівського монастиря, який своєю історією сягає ще XII ст. Дорогою до цілющого джерела святої Анни туристи мають змогу помилувати око пейзажами Кременецьких гір та піднятися на Божу гору – феномен природи, унікальну своєю флорою та розташуванням. Маршрут завершується відвідинами Кременецького Богоявленського монастиря та Замковою горою в місті Кременці, де туристи на фоні заходу сонця мають можливість споглядати чудові краєвиди міста та околиць.

Отже, володіючи великим потенціалом пам'яток, Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник володіє власними розробленими туристичними маршрутами, які реалізовує під замовлення. Загалом туристичні принади міста та околиць ще не сповна популяризовані й за Кременцем є майбутнє у формуванні

нових атракційних маршрутів, оскільки архітектурні пам'ятки є надзвичайно різні та залучення їх до екскурсійних шляхів внесе різноманітність, створить інтерес для відвідувачів.

Джерела та література

1. Кременець, Почаїв і околиці. Путівник / текст укр.-пол. О. Деревінська. Кременець-Рівне: Дятлик М., 2018.
2. Кременець: путівник. Упорядник та автор тексту В. Собчук. Кременець, 2003. 21 с.
3. Оболончик Н. Музей Кременецької землі. *Діалог*. № 34. С. 4.
4. Сеніна Т. Музей Юліуша Словацького – в історії Кременця. *Кременецький вісник*. № 20. 2003 р. С. 8.
5. Собчук В. Історична Волинь: Північний Захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2017. В 316, XVI с.; іл.
6. Собчук В. Перлина в короні України: Кременець / Фотографії В. Томчук. Кременець: видавець Томчук В. Ю., 2005. 56 с.
7. Чернихівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності. Кременець: Папірус. 1999. 320 с.
8. Чернихівський Г. Кременеччина. Історичне та літературне краєзнавство. Кременець, 1992 р. 103 с.
9. Krzemienieckie nekropolie. Cmentarz Polski oraz polskie zabytki sztuki nagrobnej w Krzemieńcu. Opr. Beata Marcisz i Szczepan Rudka. Warszawa, 1999.
10. Екскурсії. URL: <https://kremdiaz.com/vidviduvacham/ekskursii>
11. Постанова Кабінету Міністрів України від 29.05.2001 р. №583 «Про Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник». URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244953452&cat_id=244905579 Почаївський історико-художній музей. URL: https://museum-portal.com/ua/muzeyi/97_pochayivskiy-istoriko-hudozhniy-muzey
12. Сеніна Т. Музей, що єднає... URL: <http://mjsk.te.ua/uk/slovatskij-v-ukrayini/doslidzhennja-statti/105-muzej-scho-ednae>
13. Сеніна Т. З історії створення літературно-меморіального музею Юліуша Словацького в місті Кременці. Перші роки діяльності. (2006). URL: <http://mjsk.te.ua/uk/dijalnist/naukova-dijalnist/50>
14. Трофімук-Кирилова Т. Туристично-інформаційний центр як інструмент промоції і популяризації об'єктів культурної спадщини міста URL: http://www.afhn-journal.in.ua/archive/58_2022/part_2/18.pdf